

The Dilemma of Human Ontological Status in Philosophical Dualisms and Its Resolution in Transcendent Wisdom

Ali Negarestani

PhD Student in Teaching Theoretical Foundations of Islam, University of Islamic Knowledge, Qom, Iran. Email: anegarestani92@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 19 May 2026

Accepted: 26 July 2026

Published Online: 23 September 2026

Keywords:

Dualism, Physicalism, Soul and Body, Transcendent Wisdom, Substantial Motion

ABSTRACT

Philosophical dualisms have continuously confronted a fundamental dilemma: how to preserve the immateriality and immortality of the soul while simultaneously accounting for the concrete unity of the human being and the causal interaction between soul and body. This dilemma, which persists in contemporary philosophy of mind through the "hard problem of consciousness" and the explanatory limitations of physicalism, stems from the traditional opposition between materialism and immaterialism. Utilizing a descriptive-analytical and comparative methodology, this study formulates this dilemma into three central problems—personal unity, causal interaction, and universal immortality—and establishes precise evaluative criteria to conduct a comparative analysis of key philosophical paradigms: contemporary physicalism, Cartesian dualism, and Transcendent Wisdom. The innovation of this research lies in offering an integrated comparative framework that not only evaluates competing systems against these criteria but also subjects the Sadrian solution to critical internal and external challenges. Findings reveal that Transcendent Wisdom—grounded in the modulation of existence, substantial motion, and the principle of the soul's "corporeal origination and spiritual subsistence"—provides a coherent framework capable of resolving all three problems concurrently. By establishing the imaginal body (in contrast to descending transmigration) and articulating longitudinal-gradational causation in moral agency, this system demonstrates superior explanatory efficacy over both physicalism and substance dualism. Ultimately, this research opens new horizons for transcending the impasses of physicalism without lapsing into incompatibilist dualisms.

Cite this article: Negarestani, A. (2026). The Dilemma of Human Ontological Status in Philosophical Dualisms and Its Resolution in Transcendent Wisdom. *Shenakht*, 19(3), 59-81.
<http://doi.org/10.48308/kj.2026.244435.1434>

Extended Abstract

1. Introduction & Background

The inquiry into the ontological status of the human being—specifically the relationship between soul/mind (*nafs*) and body (*jism*)—remains one of the most enduring dilemmas in metaphysics and the philosophy of mind. Historical dualist frameworks, most notably Cartesian substance dualism, established a rigid ontological dichotomy between *res cogitans* (thinking substance) and *res extensa* (extended substance). While Cartesian dualism successfully safeguarded the immateriality, rational dignity, and immortality of the soul, it created an insurmountable philosophical impasse: how two radically distinct, incompatible substances can causally interact, and how they can constitute a single, concrete human individual. In contemporary philosophy, the failure of substance dualism led to the dominance of physicalism, which attempts to resolve the interaction problem by reducing mental states to physical brain states. However, physicalism faces its own critical impasses, notably the "hard problem of consciousness," the explanatory gap regarding subjective experience (*qualia*), and the inability to provide a metaphysical grounding for human agency and post-mortem survival.

2. Statement of the Problem & Research Objectives

This study formulates the overarching dilemma of human ontological status into three core metaphysical problems:

1. The Problem of Personal Identity and Concrete Unity: How to account for the lived, unified reality of the human person without reducing the soul to an epiphenomenon of matter or reducing the body to an accidental vessel.
2. The Problem of Causal and Perceptual Interaction: How mental intentions influence physical action, and how physical stimuli produce conscious mental states without violating causal principles.
3. The Problem of Universal Immortality: How the human soul survives physical death while preserving individual identity, avoiding both physicalist annihilation and the metaphysical fallacies of descending transmigration (*tanāsukh nuzūlī*).

3. Methodology & Theoretical Framework

This research employs a descriptive-analytical and criterion-referenced comparative methodology. It systematically evaluates three major philosophical paradigms: Contemporary Physicalism, Cartesian Substance Dualism, and Transcendent Wisdom (*Hikmat al-Mutaʿāliyah*) as formulated by Mulla Sadra. By establishing explicit evaluative criteria based on internal coherence, explanatory power regarding human experience, and metaphysical economy, the paper subjects each paradigm to critical scrutiny while

simultaneously evaluating Sadrian ontology against potential internal and external objections.

4. Main Findings & Comparative Evaluation

The findings reveal that neither Cartesian dualism nor contemporary physicalism offers an ontologically satisfactory solution. Cartesianism fails on causal interaction, relying on ad hoc mechanisms such as pineal localization or occasionalism. Physicalism fails to account for intentionality, subjective qualia, and immortality.

In contrast, Transcendent Wisdom provides an integrative resolution grounded in three foundational metaphysical principles:

- Gradational Modulation of Existence (Tashkik al-Wujūd): Existence is a single, continuous reality characterized by degrees of intensity. Matter and spirit are not two radically opposed substances, but different ontological levels along a unified existential continuum.

- Substantial Motion (al-Ḥarakah al-Jawhariyyah): Motion occurs not merely in accidental categories but within the very essence (jawhar) of material reality, allowing matter to undergo continuous ontological intensification.

- Corporeal Origination and Spiritual Subsistence (Jismāniyyat al-Hudūth wa Rūḥāniyyat al-Baqā'): The human soul is not an eternally pre-existing immaterial entity dropped into a physical body. Rather, it originates in and through material substance. Through substantial motion, the soul progressively evolves, transitioning from physical potentiality to immaterial actuality (tajarrud) while maintaining an intrinsic, developmental connection to the body.

Furthermore, this study highlights how Mulla Sadra addresses post-mortem survival through the concept of the Imaginal Body (al-jism al-mithālī). Unlike classical doctrines that risked descending transmigration (tanāsukh nuzūlī)—the re-entry of a perfected soul into a lower physical body—Transcendent Wisdom demonstrates that the soul independently generates its own imaginal body in accordance with its acquired moral dispositions (malakāt). This guarantees personal identity and individual immortality in the intermediate realm (barzakh) without violating substantial motion or regressing to physical reincarnation. Regarding moral agency, Sadra replaces horizontal substance interaction with longitudinal-gradational causation (ʿilliyyah ṭūliyyah tashkikiyyah), wherein the soul operates as the ultimate organizing form (ṣūrah) of the body.

5. Innovation & Conclusion

The primary innovation of this research lies in providing an integrated, criterion-based comparative framework that synthesizes classical Islamic metaphysics with

contemporary debates in the philosophy of mind. Rather than offering a mere theological defense, the study subjects Sadrian ontology to rigorous conceptual challenges, addressing potential objections concerning emergentism and dual-aspect monism. The research concludes that Transcendent Wisdom offers a superior, non-reductive, and holistic framework that successfully overcomes the impasses of physicalism without lapsing into incompatibilist dualisms.

معضل جایگاه هستی‌شناختی انسان در دوگانه‌انگاری‌های فلسفی و حل آن در حکمت متعالیه

علی نگارستانی

دانشجوی دکتری مدرسی مبانی نظری اسلام، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران. ایمیل: anegarestani92@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۰۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱ کلیدواژه‌ها: دوگانه‌انگاری، فیزیکالیسم، نفس و بدن، حکمت متعالیه، حرکت جوهری	دوگانه‌انگاری‌های فلسفی همواره با این پرسش بنیادی مواجه بوده‌اند که چگونه می‌توان هم‌زمان تجرد و جاودانگی نفس را حفظ نمود و وحدت انضمامی انسان و تعامل نفس و بدن را تبیین کرد. این معضل که در فلسفه ذهن معاصر نیز با «مسئله دشوار آگاهی» و چالش‌های فیزیکالیسم تداوم یافته ریشه در تقابل مادی‌انگاری و تجردگرایی دارد. مقاله حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و تطبیقی، پس از صورت‌بندی این معضل در قالب سه مسئله محوری (وحدت شخصی، تعامل علی، و جاودانگی همگانی) و تعریف معیارهای دقیق ارزیابی، به تحلیل تطبیقی نظام‌های فلسفی کلیدی (فیزیکالیسم معاصر، دوگانه‌انگاری دکارتی و حکمت متعالیه) می‌پردازد. نوآوری پژوهش این است که یک چارچوب تطبیقی یکپارچه ارائه می‌کند که نه تنها دعاوی نظام‌های رقیب را براساس معیارهای تعیین شده می‌سنجد بلکه راهکار صدرایی را نیز در معرض نقدهای محتمل برون‌گفتمانی و درون‌گفتمانی قرار می‌دهد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهند که حکمت متعالیه با تکیه بر تشکیک وجود، حرکت جوهری و اصل «جسمانیة الحدوث و روحانیة البقاء»، چارچوبی منسجم برای حل هم‌زمان هر سه معضل فراهم می‌آورد. این نحله فکری، با ارتقای تبیین «بدن مثالی» (در تمایز با تناسخ نزولی) و تحلیل علیت طولی-تشکیکی در بحث عاملیت اخلاقی، کارآمدی تبیینی بیشتری نسبت به فیزیکالیسم و دوگانه‌انگاری جوهری نشان می‌دهد. پیامد این پژوهش این است که افق‌هایی نو برای عبور از بن‌بست‌های فیزیکالیسم می‌گشاید بدون فروافتادن در دوگانه‌انگاری‌های تباینی.

استناد: نگارستانی، علی. (۱۴۰۵). معضل جایگاه هستی‌شناختی انسان در دوگانه‌انگاری‌های فلسفی و حل آن در حکمت متعالیه. شناخت، ۱۹(۳)، ۵۹-۸۱

DOI: <http://doi.org/10.48308/kj.2026.244435.1434>

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی

۱. مقدمه

تبیین حقیقت انسان و جایگاه هستی‌شناختی او را می‌توان از کانونی‌ترین و درعین‌حال چالش‌برانگیزترین مسائل فلسفه به شمار آورد. از نخستین تأملات فیلسوفان یونان باستان درباره «خود» تا مباحث پیچیده فلسفه ذهن در دوران معاصر، این پرسش که «انسان چیست و چه نسبتی با جهان مادی و غیرمادی دارد؟» همواره در کانون توجه قرار داشته است. در دوره تکوین فلسفه یونان، افلاطون با نظریه مُثُل و تعریف نفس به‌عنوان جوهری مجرد و ازلی که در بدن هبوط کرده و ارسطو با تعریف نفس به‌عنوان «صورت بدن» (هیلومورفیسم) دو مسیر کاملاً متفاوت را برای انسان‌شناسی فلسفی گشودند که تأثیر شگرف آن‌ها تا امروز ادامه دارد. تبیین هستی‌شناختی انسان در طول تاریخ فلسفه همواره در نوسان میان دو چارچوب «مادی‌انگاری» و «تجردگرایی» بوده است، رویکردهایی که هریک با چالش‌های بنیادی و معرفت‌شناختی ویژه‌ای مواجه‌اند. مادی‌انگاران (اعم از متکلمان مادی‌گرای سنتی و فیزیکالیست‌های معاصر) حقیقت انسان را به بدن مادی و فرایندهای فیزیکی و عصب‌شناختی فرو می‌کاهند. این امر، اگرچه در ظاهر آن‌ها را از پیچیدگی‌های تبیین تعامل ذهن و بدن می‌رهاند اما؛ در عمل از توضیح پدیده‌هایی چون ادراک کلیات، هویت شخصی پایدار در طول زمان، آگاهی پدیداری و جاودانگی باز می‌ماند. درمقابل، تجردگرایان، با اثبات نفسی مجرد و متمایز از بدن، زمینه‌ای اساسی برای تبیین کرامت انسانی، اراده آزاد و امکان جاودانگی فراهم می‌سازند. با این حال، این دیدگاه به دوگانه‌انگاری جوهری منتج می‌شود و در پاسخ به مسئله تعامل علی میان دو جوهر کاملاً متباین (مادی و مجرد) و نیز تبیین وحدت انضمامی انسان با چالش‌های نظری جدی روبه‌رو می‌گردد. این وضعیت مبهم و متناقض‌نما را می‌توان «معضل جایگاه هستی‌شناختی انسان در دوگانه‌انگاری‌های فلسفی» نامید. اهمیت علمی و ضرورت بازخوانی این معضل امروزه دوچندان شده است. از یک سو، فلسفه ذهن معاصر با «مسئله دشوار آگاهی» (Chalmers, 1996, p. 4) و شکاف تبیینی میان ذهن و بدن دست‌وپنجه نرم می‌کند. رویکردهای گوناگون فیزیکالیستی، از جمله کارکردگرایی و فیزیکالیسم غیرتحویلی، همچنان در ارائه تبیینی قانع‌کننده از مواضع چالش‌برانگیزی نظیر کیفیات پدیداری (کوالیا) و مسئله دشوار آگاهی ناکام مانده‌اند. از سوی دیگر، در سنت اسلامی، خوانش‌های نادقیق و تک‌ساحتی از حکمت متعالیه گاه آن را به یک دوگانه‌انگاری دکارتی تعدیل‌یافته یا حتی نوعی مادی‌انگاری پوشیده‌تقلیل می‌دهند. از سوی دیگر، این پرسش صرفاً یک دغدغه نظری محض نیست. نحوه تصور ما از نفس و جایگاه آن در نظام هستی مستقیماً بر مبانی مسئولیت اخلاقی، اراده آزاد، معنای زندگی و انتظارات دینی از معاد اثر می‌گذارد. خلطی که میان راه‌حل‌صدرايي و دوگانه‌انگاری‌های تبیینی غربی صورت می‌گیرد می‌تواند تصویری ناموجه از توان تبیینی فلسفه اسلامی به دست دهد. از این رو، روشن‌سازی منطق درونی حکمت متعالیه و سنجش دقیق توان آن در حل این معضل چندوجهی یک ضرورت علمی انکارناپذیر است. از منظر روش‌شناسی، ارزش علمی و اعتبارسنجی تحلیل‌های تطبیقی میان نظام‌های فلسفی مرسوم به‌کارگیری معیارهای صریح، پیش‌بینی‌شده و سنجش‌پذیر است. از این رو، پژوهش حاضر، با اجتناب از مقایسه‌های کلی، ذوقی و شهودی، تحلیل خود را بر پایه‌ای روشمند و ضابطه‌مند استوار می‌سازد. به همین منظور، در بخش سوم این نوشتار، معضل جایگاه

هستی‌شناختی انسان به سه مسئله مجزا اما به هم پیوسته تجزیه می‌شود: نخست، معضل وحدت شخصی و تبیین این همانی نفس در طول زمان؛ دوم، معضل تعامل علی و ادراکی میان دو ساحت مادی و مجرد؛ و سوم، معضل جاودانگی همگانی و امکان بقای نفوس غیرکامل. هر یک از این سه مسئله، به تنهایی، یکی از سنگ‌بناهای اصلی هر نظریه جامع درباره انسان به شمار می‌آید و ناتوانی در پاسخ‌گویی به هریک می‌تواند اعتبار کل نظام فلسفی را با چالش مواجه سازد. در بخش چهارم، این معیارها به طور مشخص در تحلیل راه حل صدرایی به کار گرفته می‌شوند و، در بخش پنجم، نتایج این تحلیل در قالب جدولی تطبیقی با دو رقیب اصلی یعنی فیزیکالیسم معاصر و دوگانه‌انگاری دکارتی مورد سنجش قرار می‌گیرد. شایان ذکر است که هدف پژوهش حاضر تدوین چارچوبی تطبیقی جهت ارزیابی کارآمدی نسبی این سه نظام فلسفی است نه ارائه تبیینی جامع و نهایی درباره هر یک از مسائل یادشده به شکل منفرد. از این رو، ایجاز و فشرده‌گی اجتناب‌ناپذیر برخی استدلال‌ها، در ادامه مقاله، تصمیمی روش‌شناختی و آگاهانه در راستای پوشش‌دهی به گستره تحلیلی و مقایسه‌ای تحقیق است.

پیشینه پژوهش‌های صورت گرفته در باب مسئله «رابطه نفس و بدن» و نوآوری‌های حکمت متعالیه در این زمینه را می‌توان در سه جریان اصلی پژوهش‌های داخلی و یک بستر گسترده بین‌المللی رده‌بندی نمود. نخست، پژوهش‌هایی هستند که بر حرکت جوهری و تکامل نفس متمرکزند. پژوهشگرانی چون قربانی (۱۳۸۸، ص. ۵۵-۷۶) و یکه‌زارع و همکاران (۱۳۹۱، ص. ۱۲۵-۱۴۷) ابعاد هستی‌شناختی تکامل نفس را بر پایه حرکت در جوهر تبیین کرده‌اند. برای نمونه، قربانی نشان می‌دهد که حرکت جوهری، برخلاف تصور رایج، صرفاً یک اصل متافیزیکی انتزاعی نیست بلکه بنیانی است که تبیین فلسفی رشد و تکامل نفس را ممکن می‌سازد و به‌ویژه بر پیوند میان تشدد وجودی و تحول قوای ادراکی نفس تأکید می‌کند. به همین ترتیب، یکه‌زارع و همکاران، با تمرکز بر آثار حرکت جوهری بر نفس‌شناسی صدرایی، نشان داده‌اند که مراتب نفس (نباتی، حیوانی، انسانی) نه به صورت مجزا و متوالی بلکه در قالب یک وحدت تشکیکی سیال تحقق می‌یابند. هرچند آثار یادشده در تبیین مؤلفه‌های هستی‌شناختی نفس موفق بوده‌اند اما غالباً در چارچوب سنتی حکمت متعالیه محدود مانده‌اند. در نتیجه، مسئله مواجهه راه حل‌های صدرایی با چالش‌ها و نقدهای مطرح در فلسفه ذهن معاصر به صورت برون‌گفتمانی و تطبیقی همچنان نیازمند بررسی دقیق و روشمند است. محور دوم به بررسی قاعده «جسمانیة الحدوث و روحانیة البقاء» و نسبت آن با مفاهیمی چون «خلق مدام» می‌پردازد. در این راستا، طیب‌نیا (۱۳۹۷، ص. ۹۳-۱۰۵)، با اتکا بر تحلیلی عمیق، ضمن واکاوی تعارض ظاهری این قاعده با روایات خلقت پیشین ارواح، راهکاری تأویلی برای سازگارکنندگی آن‌ها پیشنهاد می‌دهد. با وجود این، این پژوهش نیز رویکردی کاملاً درون‌گفتمانی داشته و مسئله دوگانه‌انگاری را در بستر تطبیقی با فلسفه ذهن معاصر به سنجش نگذاشته است. محور سوم به بازخوانی قاعده «تجدد امثال» در مسئله این‌همانی شخصی تعلق دارد. در این میان، شجاری و محمدعلی‌زاده (۱۳۹۱، ص. ۵-۲۷) کوشیده‌اند که میان ظرفیت‌های حکمت متعالیه و مباحث معاصر این‌همانی شخصی پیوند برقرار کنند. آنان نشان می‌دهند که، در حکمت صدرایی، حرکت اشتدادی انسان و گذار از مراتب وجودی خللی در این‌همانی

شخصی ایجاد نمی‌کند بلکه آن را در مرتبه‌ای کامل‌تر محقق می‌سازد. باوجوداین، دامنه این تحلیل غالباً به مسئله وحدت شخصی محدود مانده و به سایر ابعاد هم‌پسته (از جمله تعامل علی و جاودانگی) تسری نیافته است.

در سطح بین‌المللی، فیلسوفان ذهن به‌طور جدی به نقد فیزیکالیسم از رهگذر کیفیات پدیداری پرداخته‌اند. تامس نیگل (Nagel, 1974, p. 436) با استدلال مشهور خفاش نشان داد که وجهه ذهنی تجربه اساساً از تبیین‌های عینی و فیزیکی بیرون است. فرانک جکسون (Jackson, 1982, p. 130) با استدلال «مری در اتاق سیاه‌وسفید» اثبات کرد که دانستن تمام حقایق فیزیکی درباره ادراک، به شناخت کیفیت پدیداری دیدن رنگ‌ها نمی‌انجامد. دیوید چالمرز (Chalmers, 1996, p. 4)، با تفکیک دقیق «مسئله دشوار آگاهی» از «مسائل آسان»، شکاف تبیینی میان پردازش‌های فیزیکی و تجربه آگاهانه را به‌روشنی صورت‌بندی کرد.

جوزف لوین (Levine, 1983, p. 354) نیز همین شکاف را با عنوان «شکاف تبیینی» تحلیل نمود. در حوزه الهیات فلسفی نیز، ریچارد سوئین برن (Swinburne, 2007, pp. 142-165) از دوگانه‌انگاری جوهری در برابر حجمه‌های فیزیکالیسم دفاع کرده است.

افزون بر این، فیلسوفانی چون درک پارفیت (Parfit, 1984, pp. 199-201) با طرح آزمایش‌های فکری مانند دورنوردی، پرسش‌های بنیادینی درباره معیارهای این‌همانی شخصی مطرح کرده‌اند که مستقیماً با معضل وحدت شخصی مرتبط است. نکته حائزاهمیت آن است که این چهار جریان پژوهشی، با وجود غنای محتوایی، عمدتاً به‌صورت منفک و ناپیوسته از یکدیگر پیش رفته‌اند: از یک سو، پژوهش‌های داخلی که معطوف به حرکت جوهری، تجدد امثال و جسمانیة الحدوث بوده‌اند کمتر به‌طور مستقیم با ادبیات فلسفه ذهن معاصر درباب مسائلی چون کیفیات پدیداری (کوالیا)، شکاف تبیینی و طرد علی وارد گفت‌وگو شده‌اند و، از سوی دیگر، مطالعات بین‌المللی نیز به‌ندرت از ظرفیت‌های حکمت متعالیه به‌عنوان بدیلی جدی برای دوگانه‌انگاری‌های سنتی و معاصر بهره‌جسته‌اند. خود این انسداد ارتباطی میان دو سنت پژوهشی دلیلی بنیادین بر ضرورت و اهمیت تحقیق حاضر است. بنابراین، باوجود پژوهش‌های تک‌نگارانه موجود، ادبیات این حوزه همچنان فاقد یک «چارچوب تطبیقی منسجم و معیارمحور» است تا دعاوی خطوط رقیب (ازجمله دوگانه‌انگاری دکارتی و فیزیکالیسم معاصر) را در برابر سنجی با یکدیگر ارزیابی کند. در چنین چارچوبی، راه‌حل حکمت متعالیه نه با رویکردی درون‌گفتمانی یا اقناعی بلکه در مواجهه با چالش‌های فلسفه تحلیلی ذهن نقد و واکاوی می‌شود. مقاله حاضر دقیقاً در راستای پاسخ به این ضرورت روش‌شناختی سامان یافته است.

۲. چارچوب نظری: صورت‌بندی معضل و معیارهای ارزیابی

برای آنکه تحلیل تطبیقی از دقت روش‌شناختی کافی برخوردار باشد و به توصیف صرف آرای طرفین تقلیل نیابد، در گام نخست، معضل دوگانه‌انگاری در قالب سه مسئله بنیادین صورت‌بندی می‌شود. این مسائل مسائلی هستند که هر نظام فلسفی که مدعی تبیین ماهیت انسان باشد، ناگزیر است به‌طور منسجم به آن‌ها پاسخ دهد. انتخاب این سه معیار بر این

مبنا استوار است که هر تبیین فلسفیِ ناظر بر انسان، خواه‌ناخواه، باید به سه پرسش به‌هم‌پیوسته پاسخ دهد: پرسش از این‌همانی شخصی (چه چیزی انسان را در طول زمان همان شخص نگه می‌دارد)، پرسش از تعامل علی (چگونه ساحات متمایز وجودی او با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند) و پرسش از بقا و سرنوشت (چه سرانجامی در انتظار انسان پس از زوال حیات دنیوی است).

این پژوهش، جهت ارزیابی کارآمدی هر نظام فلسفی در مواجهه با معیارهای سه‌گانه، سه سطح تحلیلی را از یکدیگر تفکیک می‌کند:

«موفقیت کامل»: ارائه تبیینی منسجم، کارآمد و عاری از تناقض؛

«موفقیت جزئی»: حل بخشی از مسئله همراه با بروز پیامدهای نظری نامطلوب؛

«ناکامی»: عدم پاسخ‌گویی نظام فلسفی یا ابتلا به تناقضات درونی.

این چارچوب سه‌سطحی، امکان مقایسه‌ای ضابطه‌مند و غیرشهودی را در بخش‌های آتی فراهم می‌سازد. در ادامه، جهت اختصار، نماد «م» به‌عنوان مخفف «معیار» به کار می‌رود: ۱م (این‌همانی شخصی و عاملیت اخلاقی)، ۲م (تعامل علی و ادراکی)، و ۳م (جاودانگی عمومی).

شایان ذکر است که این شاخص‌ها، به‌خصوص معیار جاودانگی عمومی، ممکن است در نگاه نخست متهم به جانب‌داری پیشینی به سود نظام‌های تجردگرا شوند: آیا منوط‌کردن «موفقیت» به تبیین بقای نفس، از همان ابتدا، فیزیکیالیسم را که منکر چنین بقایی است محکوم به شکست نمی‌سازد؟ پاسخ این پژوهش دو جنبه دارد: نخست آنکه، این معیارها نه برآمده از مطلوبیت‌های کلامی بلکه برخاسته از تجربه زیسته مشترک انسانی هستند. احساس تداوم خودآگاهی، تجربه بی‌واسطه عاملیت اخلاقی و امتناع نظری از پذیرش نابودی مطلق آگاهی پیش‌فرض‌هایی همگانی‌اند که هر نظریه فلسفی حتی فیزیکیالیسم ناگزیر باید آن‌ها را تبیین کند یا آگاهانه کنار بگذارد. دوم آنکه، باید اذعان داشت یک فیزیکیالیست حذف‌گرا یا رادیکال می‌تواند این معیارها را برنتابد و «شکست» در برابر آن‌ها را نه نقطه ضعف نظریه‌اش بلکه اصلاح شهودهای پیشانظری نادرست تلقی کند، موضعی که در فلسفه ذهن به «گاززدن گلوله»^۱ شهرت یافته است. مقاله حاضر مدعی امتناع منطقی چنین موضعی نیست بلکه مدعای اصلی آن این است که، در صورت پایبندی به شهودهای زیسته یادشده، حکمت متعالیه تبیین منسجم‌تر و کارآمدتری نسبت به بدیل‌های رقیب ارائه می‌دهد.

۲-۱. وحدت شخصی و عاملیت اخلاقی (م)

چگونه یک شخص واحد می‌تواند برآمده از دو ساحت مادی و غیرمادی باشد و باین‌حال، هویت پایدار خود را در طول زمان حفظ کند؟ اهمیت این پرسش از آن‌روست که تجربه زیسته ما از «خود» تجربه فاعلی واحد، یکپارچه و مستمر است. اگر انسان صرفاً مجموعه‌ای از اجزای مادی تلقی شود که دائم در معرض تغییر و تبدل فیزیولوژیک قرار دارند،

^۱ Biting the bullet

تبیین این وحدت و استمرار امری ناممکن خواهد بود. از سوی دیگر، اگر انسان مرکب از دو جوهر متباین (نفس مجرد و بدن مادی) دانسته شود، وحدت او به ترکیبی عرضی و اعتباری تقلیل می‌یابد که انسجام وجودی شخص را توجیه نمی‌کند. در سنت تحلیلی، این معضل در قالب آزمایش‌های فکری شاخصی نظیر «کشتی تسوس»^۱ و «دورنوردی»^۲ (Parfit, 1984, pp. 199–201) صورت‌بندی شده است. این آزمایش‌ها نشان می‌دهند که صرف تداوم فیزیکی یا استمرار روان‌شناختی برای تبیین این‌همانی شخصی کفایت نمی‌کند. افزون بر این، عاملیت اخلاقی و اراده آزاد مستلزم وجود فاعلی واحد است که بتواند مبدأ افعال اختیاری باشد، درحالی‌که فیزیکالیسم، با فروکاستن فاعل به فرایندهای کور عصبی-زیستی، اراده آزاد را به توهمی بی‌پایه تقلیل می‌دهد.

۲-۲. تعامل نفس و بدن و ادراک بدون شکاف (۲م)

تبیین رابطه علی و ادراکی میان دو ساحت متمایز ذهنی و عینی چگونه ممکن است؟ این معضل به‌ویژه در دوگانه‌انگاری جوهری دکارتی به‌روشنی رخ می‌نماید، جایی که دو جوهر هیچ صفت مشترکی ندارند (یکی ممتد است و دیگری اندیشنده) و برقراری رابطه علی میان آن‌ها مستلزم نقض قوانین علیت یا توسل به تبیین‌های غریب و غیرساختاری (مانند نقش غده صنوبری در دکارت) است. ابن‌سینا نیز، با وجود اثبات تجرد نفس، آن را «مدبر بدن» می‌نامد (ابن‌سینا، ۱۳۷۵، ص. ۱۰). اما چگونگی کارکرد این تدبیر غیرمادی بر اندام‌های مادی را به‌روشنی تبیین نمی‌کند. درواقع، دکارت و مشائیان، با فرض تمایز بنیادین، شکافی چنان عمیق ساختند که پر کردن آن با هیچ پل فیزیکی یا غیرفیزیکی ممکن نبود. در فلسفه ذهن معاصر، جاگون کیم (Kim, 2000, pp. 36–45) این مسئله را در قالب معضل «طرد علی»^۳ صورت‌بندی کرد: اگر جهان فیزیکی از نظر علی بسته باشد، حالات ذهنی غیرفیزیکی یا باید بی‌اثر (پدیدار ثانویه) باشند یا اصل بستر علی فیزیک را نقض کنند.

۲-۳. عمومیت بقای نفس (۳م)

آیا تمام انسان‌ها، صرف‌نظر از مرتبه کمال عقلی و اخلاقی‌شان، پس از مرگ باقی می‌مانند یا بقای پس از مرگ مختص نفوس عاقل و کامل است؟ این پرسش، به‌ویژه در سنت فلسفه اسلامی، اهمیتی بنیادین دارد، زیرا از یک سو با عدل الهی و از سوی دیگر با آموزه‌های صریح درباره معاد همگانی گره خورده است. ابن‌سینا، در تحلیل نهایی، تنها نفوسی را شایسته جاودانگی و سعادت حقیقی می‌دانست که به مرتبه عقل بالفعل دست یافته و با عقل فعال ارتباط یافته باشند (ابن‌سینا، ۱۳۷۵، ص. ۳۸۰). سهروردی، با طرح «عالم مثال»، کوشید این انحصار عقلی را جبران کند و جاماندگان از کمال نظری را نیز مشمول بقا سازد اما وی برای تبیین فرجام نفوس شقیه به «تناسخ ملکاتی» (تجسم ملکات اخلاقی در صور

¹ Ship of Theseus

² Teleportation

³ Causal Exclusion

معلقه ظلمانی) متوسل شد که، در تحلیل دقیق، با کرامت ذاتی انسانی و اصول عقلی نظیر «امتناع رجوع از فعلیت به قوه» در تعارض قرار می‌گیرد.

۳. تحلیل انتقادی: حل معضل در حکمت متعالیه و مواجهه آن با نقدها

در این بخش، به واکاوی دقیق راهکار ملاصدرا در مواجهه با معضلات سه‌گانه فوق و نقادی آن در برابر انتقادهای فیلسوفان تحلیلی و سنتی خواهیم پرداخت.

۳-۱. معضل این‌همانی شخصی، حرکت جوهری و عاملیت اخلاقی (م)

۳-۱-۱. مبانی بنیادین: حرکت جوهری و اشتداد وجودی

ملاصدرا، با صورت‌بندی اصل بنیادین «حرکت جوهری» و قاعده «حدوث جسمانی و بقای روحانی نفس»، تصویری کاملاً پویا از نفس ارائه می‌دهد. او در الحکمة المتعالیة صریحاً می‌نویسد:

پس حق این است که نفس انسانی جسمانیة الحدوث و التصرف و روحانیة البقاء و التعقل است. تصرفش در اجسام، جسمانی است و تعقلش نسبت به ذات خود و ذات آفریننده‌اش، روحانی. (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۸، ص ۳۴۷)

براین‌اساس نفس، در بدو پیدایش، جوهری مجرد نیست که از عالم ملکوت به قفس بدن هبوط کرده باشد بلکه صورتی مادی و وابسته به ماده است که در بستر تکاملی طبیعت متولد می‌شود. این نفس، تحت تأثیر حرکت ذاتی و اشتدادی جوهر، مسیر تکامل را طی می‌کند. در ابتدا، در مرتبه جمادی، سپس نباتی (دارای قوای تغذیه و رشد) و آنگاه حیوانی (دارای قوای حس و حرکت ارادی) ظاهر می‌شود و سرانجام، با خروج از قوه به فعلیت، به تجرد انسانی (در مراتب خیالی و عقلانی) دست می‌یابد.

اما وحدت شخصی در این تجدد ذاتی و صیوریت مداوم چگونه حفظ می‌شود؟ در اینجا لحاظ کردن ظرافتی اصطلاحی ضروری است: «تجدد امثال»، در معنای متعارفش، اصطلاحی متعلق به عرفا (مانند ابن عربی) است که آن را از رهگذر کشف و شهود دریافته بودند و، براساس آن، فیض وجود آن‌ا فائز بر عالم فرومی‌ریزد و جهان پیوسته معدوم و نو می‌شود (خامنه‌ای، ۱۳۸۳، ص. ۹۴-۹۵). جالب آنکه، از منظر فلسفه مشاء نیز حرکت در جوهر -نه فقط تجدد امثال عرفان- امری محال می‌نمود. ابن‌سینا بر آن بود که اگر جوهر شیء دستخوش حرکت شود، ماهیتش دگرگون می‌شود و هویتش تباه می‌گردد (خامنه‌ای، ۱۳۸۳، ص. ۹۴). اما ملاصدرا، با تکیه بر اصالت وجود و تشکیک آن، ثابت کرد که طبیعت جوهر هر موجود مادی هم قابل اشتداد است و هم ذاتاً متحرک، بی‌آنکه هویتش را از دست دهد. باین‌همه، تفاوتی بنیادین میان «تجدد امثال» عرفانی و «حرکت جوهری» صدرایی باقی می‌ماند. چنان‌که شهید مطهری توضیح

می‌دهد، تجدد امثال بدین معناست که عالم آنآ فآنآ نو می‌شود اما نه به سبک حرکت، زیرا حرکت «تجدد اتصالی» است. یعنی میان مراتب نو و کهنه یک وحدت و پیوستگی اتصالی حکم‌فرماست، حال آنکه سخن عرفا بر مبنای این وحدت اتصالی نیست بلکه بر این پایه است که تجلیات حق آنآ فآنآ بر عالم فرومی‌ریزد و عالم پیوسته معدوم و نو می‌شود (مطهری، ۱۳۷۶، ج. ۱۱، ص. ۵۷۵).

ازاین‌رو، پاسخ صدرا عبور از تجدد امثال عرفانی و تکیه بر مفهوم «حرکت جوهری»، یعنی وحدت اتصالی یک وجود تدریجی و ذاتاً متجدد است. هویت شخصی انسان بر پایه یک جوهر ایستا و منجمد بنا نشده بلکه محصول همین وحدت اتصالی است. ملاصدرا این امر را با تشبیه به حرکت در اعراض (مانند حرکت در کیف از سیاهی به سفیدی) توضیح می‌دهد: همان‌گونه که موضوع حرکت در رنگ حفظ می‌شود، در حرکت جوهری نیز موضوع حرکت حقیقتی واحد است که، در عین صیوروت و امتداد زمانی-وجودی، در هر آن، کمالات مرتبه پیشین را در خود حفظ می‌کند و فعلیت جدیدی می‌یابد. بنابراین، «من» امروز، در سایه این اشتداد وجودی، عین «من» دوران کودکی است اما در مرتبه‌ای شدیدتر و کامل‌تر از وجود.

شایان ذکر است که صدرا خود نیز گاه از تعبیر «تجدد امثال» در معنایی برهانی و فلسفی، هم‌سو با تبیین حرکت جوهری خویش، بهره می‌گیرد. برای نمونه، در الشواهد الربوبیه، استکمال جوهری اجرام فلکی را با همین عبارت توصیف می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۷۵، ص. ۵۹۱). این امر نشان می‌دهد که نقد او متوجه قرائت عرفانی منقطع از پیوستگی اتصالی است نه خود عبارت به طور مطلق.

۲-۱-۳. مواجهه با نقدهای معاصر (جان لاک، توماس رید و تئودور سایدور)

الف) مواجهه با جان لاک و درهم‌تنیدگی آن با نقد پارفیت: جان لاک این همانی شخصی را به پیوستگی روان‌شناختی و تداوم حافظه گره می‌زند (Locke, 1975, Book 2, Ch. 27, Sect. 9). اشکال ساختاری نظریه لاک این است که اگر فردی دچار فراموشی کامل شود، طبق این ملاک، هویت او نابود می‌شود. اما در تبیین صدرایی، حافظه و آگاهی پدیداری تنها از عوارض و جلوه‌های استمرار وجودی نفس به‌شمار می‌روند نه علل مقوم آن. هویت شخصی، دایر مدار «حقیقت وجودی نفس» است که تحت حرکت جوهری استکمال می‌یابد. ازاین‌رو، حتی با زوال حافظه مادی، وحدت شخصی، به دلیل استمرار اتصالی جوهر اشتدادی نفس، باقی می‌ماند.

شایان ذکر است که این نقد صرفاً یک نکته فرعی نیست. از آنجاکه تجربه زیسته ما درباره خویشتن همواره با احساس تداوم و یکپارچگی همراه است، هر نظریه‌ای که این تداوم را به یک رابطه عرضی و قابل انقطاع (مانند حافظه) فروکاهد، در معرض همان اشکالاتی قرار می‌گیرد که درک پارفیت (Parfit, 1984, pp. 199-201) نیز با طرح آزمایش‌های فکری «انشعاب شخصیت»^۱ به آن‌ها اشاره کرده است: اگر این همانی شخصی صرفاً امری درجه‌ای و مبتنی بر روابط

¹ Fission

روان‌شناختی تجربی باشد، در صورت تقسیم مغز میان دو کالبد، پرسش از اینکه «کدام یک همان شخص اصلی است؟» پاسخ قاطعی نخواهد داشت. رویکرد صدرایی، با تکیه بر «بساطت و پیوستگی وجودی نفس» به جای روابط عرضی مانند حافظه، از این بن‌بست عبور می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۳، ص ۳۰۱)، زیرا وحدت شخصی را در حقیقت واحد وجود جست‌وجو می‌کند که، به دلیل صرافت و بساطت مرتبه تجردش، اصولاً تقسیم‌پذیر یا تکثیرپذیر در دو نسخه مستقل نیست.

ب) مواجهه با توماس رید: توماس رید، با طرح پارادوکس «افسر شجاع»^۱، نشان داد که رابطه تداوم حافظه لاک فاقد ویژگی «تعدی»^۲ است (Reid, 1785/2002, p. 276). پارادوکس رید بدین قرار است که افسری سالخورده نبرد جوانی خود را به یاد می‌آورد و جوان نیز کودکی خود را به واسطه خاطره‌ای به یاد دارد اما افسر، در سالخوردگی، دیگر خاطره‌ای از کودکی ندارد. بنابر معیار لاک، افسر سالخورده با افسر جوان این‌همان است و افسر جوان نیز با کودک این‌همان است اما افسر سالخورده با کودک این‌همان نیست و این نتیجه‌ای است که اصل ریاضی و منطقی تعدی را نقض می‌کند.

راهکار صدرایی این پارادوکس را به‌خوبی حل می‌کند. از آنجاکه وحدت شخصی مبتنی بر حقیقت امتدادیافته و تدریجی وجود است، مراتب مختلف زندگی فرد (کودکی، جوانی، پیری)، برخلاف نظریه لاک، مراحل گسسته ذهنی نیستند بلکه شئون طولی یک حقیقت واحد وجودی‌اند که در حرکت جوهری به‌صورت اتصالی پیوسته‌اند (جوادی آملی، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۴۵۷-۴۵۸). حکمت متعالیه، از آن‌رو که این‌همانی را نه در زنجیره خاطرات که در تداوم جوهری وجود می‌جوید، از این تناقض به‌کلی مصون می‌ماند، زیرا حافظه صرفاً یک مؤلفه معرفتی از این تداوم است نه ملاک هستی‌شناختی آن.

ج) مواجهه با چهاربعدی‌گرایی تئودور ساید: تئودور ساید در دفاع از چهاربعدی‌گرایی^۳ ادعا می‌کند که اشخاص چیزی جز «مراحل زمانی»^۴ کوتاه‌مدت نیستند و هویت بلندمدت به معنای جوهری آن وجود ندارد (Sider, 2001, pp. 192-195). نظریه حرکت جوهری صدرا، در بادی امر، شبیه چهاربعدی‌گرایی به نظر می‌رسد اما تفاوت بنیادین در این است که ساید به مراحل زمانی گسسته قائل است، در حالی که حرکت جوهری صدرایی بر «پیوستگی ذاتی و اتصالی وجود» استوار است.

در حکمت متعالیه، امتداد زمانی حرکت جوهری اجزای بالفعل منفصل در خارج ندارد بلکه دارای یک وجود واحد متصل است که اجزای آن بالقوه‌اند (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ص ۶۸۶). به بیان دیگر، چهاربعدی‌گرایی ساید برای حفظ همسانی اصطلاحی «شخص» در طول زمان ناگزیر از پذیرش نوعی قرارداد زبانی است که مراحل گسسته را ذیل یک نام واحد گرد می‌آورد، در حالی که در حرکت جوهری صدرایی این وحدت وحدتی حقیقی و برهانی است.

¹ The Gallant Officer Paradox

² Transitivity

³ Four-dimensionalism

⁴ Temporal Stages

۳-۱-۳. تبیین عاملیت اخلاقی، اراده آزاد و مسئله مسئولیت

عاملیت اخلاقی در بستر حرکت جوهری فرآیندی منفعلانه یا جبری نیست. نفس با انتخاب‌های ارادی و اعمال اخلاقی خویش مسیر اشتداد جوهری خود را رقم می‌زند. هر عمل ارادی ملکه‌ای اخلاقی در نفس ایجاد یا تثبیت می‌کند و این ملکات جوهر نفس را در مراتب صعودی یا نزولی وجود بازسازی می‌کنند (ملاصدرا، ۱۳۶۰ الف، ص ۱۸۸).

۳-۱-۳-۱. طرح اشکال جبر علی در سیر اشتدادی و پاسخ آن

اما آیا این تبیین به نوعی جبر علی دچار نمی‌شود؟ اشکال وارد بر این دیدگاه آن است که اگر مرتبه وجودی نفس در هر لحظه تعیین‌یافته و معلول ضروری مراتب پیشین باشد، اختیار و اراده به یک ضرورت جبری و ازپیش‌تعیین‌شده بدل خواهد شد.

پاسخ صدرایی: علیت طولی-تشکیکی و فاعلیت بالذات

نخست، تمایز سلسله‌های علیت: بر مبنای نص صریح ملاصدرا، میان «ترتیب عرضی» که ناظر به «سلسله زمانیات و معدّات» در عالم طبیعت است با «ترتیب طولی» که بر «سلسله علل و معلولات وجودی» دلالت دارد تمایز بنیادین وجود دارد (ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص ۱۴۹). در علیت عرضی و اعدادی عالم ماده موجودات تحت قسر و تعیین علل مادی قرار دارند اما، در علیت طولی، مرتبه عالی وجود (نفس مجرد) بر مراتب نازل‌تر (قوای بدنی) احاطه وجودی دارد. دوم، فاعلیت بالذات نفس و آلی بودن قوای بدنی: ملاصدرا در فصل «فی بیان أن النفس کل القوی» تصریح می‌کند که فاعل و مدرک حقیقی، در تمام افعال و ادراکات، خود نفس ناطقه است و قوای بدنی و عصبی صرفاً به منزله آلات و ابزارند. از این رو، نسبت دادن فعل به ابزار (مانند اندام‌ها یا فرایندهای عصبی) مجاز و نسبت دادن آن به نفس (ذات آلت‌دار) حقیقت است (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۸، ص ۲۲۱-۲۲۲). این تبیین پاسخ قاطعی به ماتریالیسم تقلیل‌گراست که فاعلیت را به سطوح عصبی-زیستی فرومی‌کاهد.

سوم، غایت‌مندی اراده و طرد تضادف: در نظام صدرایی، حاکمیت ضرورت علی به معنای جبر کور نیست. ملاصدرا اثبات می‌کند که «طبیعت و اراده ذاتاً مقدم بر اتفاق‌اند» و مبدأ حرکت اختیاری شعور و آگاهی به غایت حرکت است (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۲۵۶؛ ج ۸، ص ۲۲۲). اراده نفس اتفاقی یا عرضی نیست بلکه خود یک سبب فاعلی بالذات است. ترکیب این اصول نشان می‌دهد که نفس هرچه در مراتب وجود اشتداد یابد و به مجرد نزدیک‌تر شود، از قید علل اعدادی و زمانی عرضی رها می‌گردد و سهم علیت ذاتی و غایت‌مند او افزون‌تر می‌شود.

پیامد برای مسئله مسئولیت اخلاقی

این تحلیل هستی‌شناختی، پیامدی تعیین‌کننده برای مسئله مسئولیت اخلاقی دارد: برخلاف دیدگاه‌های جبرگرایانه فیزیکالیستی که مسئولیت اخلاقی را به دلیل فقدان اراده آزاد نفی می‌کنند، در چارچوب صدرایی، «مسئولیت اخلاقی

امری تشکیکی و درجه‌دار» است. از آنجاکه کمالاتی نظیر علم، قدرت و اراده با اصل وجود مساوق‌اند (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۳، ص ۲۶۸)، هرچه نفس در سیر تکاملی و حرکت جوهری خود به مراتب عالی‌تر مجرد دست یابد، از قید علل مادی و قسرهای محیطی-طبیعی (علیت عرضی) آزادتر می‌شود و به «علت مستقل افعال خویش» در سلسله طولی نزدیک‌تر می‌گردد. بنابراین، بار مسئولیت اخلاقی انسان‌ها یکسان نیست بلکه دامنه مسئولیت و عاملیت واقعی هر فرد با درجه کمال، آگاهی و اشتداد وجودی او رابطه مستقیم دارد. این تبیین هم با شهودهای اخلاقی ما درباره تفاوت مسئولیت‌پذیری افراد در مراحل مختلف رشد انسانی سازگار است و هم پاسخ محکمی به اشکالات جبرگرایانه ارائه می‌دهد.

۲-۳. معضل تعامل نفس و بدن و انحلال آن در وحدت تشکیکی

۱-۲-۳. مبانی صدرایی

چالش اصلی در دوگانه‌انگاری جوهری (اعم از دوگانه‌انگاری دکارتی و سنت مشایی) تبیین نحوه ارتباط و تعامل دو جوهر ذاتاً متباین مادی و مجرد است. این خلأ تبیینی در فلسفه مشاء از آنجا ناشی می‌شود که ابن‌سینا اگرچه نفس را «کمال اول برای جسم طبیعی آلی» می‌داند اما، در تحلیل وجودشناختی، نفس و بدن را دو موجود جوهری مستقل می‌انگارد که تنها از طریق یک رابطه عرضی و کارکردی، یعنی «تعلق تدبیری»، با یکدیگر پیوند یافته‌اند (ابن‌سینا، ۱۳۷۵، ص ۳۲). به بیان دیگر، اجتماع نفس و بدن نزد او اجتماعی از دو جوهر بیگانه است که یکی (نفس) نقش تدبیرکننده و دیگری (بدن) نقش ابزار را ایفا می‌کند. ازاین‌رو، پرسش از چگونگی اثرگذاری متقابل این دو جوهر ناهم‌سنخ پاسخی رضایت‌بخش نمی‌یابد.

ملاصدرا، با تکیه بر اصل «تشکیک وجود» و بازتعریف نحوه تعلق نفس به بدن، صورت مسئله را به‌نحو بنیادین دگرگون می‌سازد. او تصریح می‌کند که حقیقت نفس انسان «جسمانیة الحدوث و التصرف، و روحانیة البقاء و التعلل» است (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۸، ص ۳۴۷). درج عبارت «جسمانیة التصرف» در کنار حدوث جسمانی نکته‌ای فوق‌العاده تعیین‌کننده است: خود تصرف و تدبیر نفس در سطح بدن امری جسمانی و متناسب با نشئه مادی است نه مداخله‌ای فرامادی از بیرون. ملاصدرا، برای تحکیم این تمایز، تصرف نفس در بدن را از تصرف «عقول مجرد/مفارقة» در اجسام تفکیک می‌کند. عقول مجرد از طریق «افاضه و ابداع» و بدون انفعال بر ماده اثر می‌گذارند، درحالی‌که نفس انسان «بذاتها مباشرة للتحریک الجزئی و الإدراکات الجزئیة علی سبیل الانفعال و الاستکمال» عمل می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ص ۳۴۸). به عبارت دیگر، نحوه وجود نفس به‌گونه‌ای است که، در مراتب نازل خود، مستقیماً و از طریق انفعال و سیر استکمالی، با تحریکات و ادراکات جزئی بدنی متحد و درگیر است.

بنابراین، در چارچوب حکمت متعالیه، نفس و بدن دو جوهر مجزا نیستند که پس از تکوین به یکدیگر ضمیمه شده باشند تا نیازی به واسطه‌ای فیزیولوژیک یا متافیزیکی برای تعامل داشته باشند بلکه مراتب عالی و نازل یک حقیقت واحد تشکیکی‌اند. بدن مرتبه نازل، مادی و ظاهری همان وجودی است که مرتبه عالی، مجرد و باطنی آن «نفس» نامیده

می‌شود. این رابطه نه از نوع انضمام و تدبیر بیرونی بلکه از جنس «تطور در اطوار وجود» و «ظاهر و باطن» است (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ص ۳۴۷-۳۴۸). بدین‌سان، معضل تعامل دوشیء بیگانه خودبه‌خود منتفی می‌شود، زیرا آنچه تعامل نامیده می‌شود، درواقع، تجلی و سیران شئون مختلف یک وجود واحد در مراتب طولی خویش است.

۲-۲-۳. مواجهه با معضل طرد علی (کیم) و شکاف تبیینی (لوین)

ارزیابی و انحلال برهان طرد علی جگنون کیم: برهان طرد علی^۱ که توسط جگنون کیم مطرح شده است فیزیکیسم را تنها راه نجات علیت ذهنی می‌داند (Kim, 2005, pp. 36-45). کیم ادعا می‌کند اگر حالت ذهنی (M) امری غیرفیزیکی باشد، تأثیر علی آن بر یک حالت فیزیکی (P) مستلزم یکی از دو تالی فاسد است: یا باید «قانون بسته‌بودن فیزیکیالیستی جهان»^۲ را نقض کرد یا دچار «تعین مضاعف»^۳، یعنی فرض دو علت مستقل و کافی برای یک معلول واحد، شد.

پاسخ صدرایی به کیم ناظر به نقد اصل موضوعه اوست: اصل «بسته‌بودن فیزیکی» بر فرض نادرست «استقلال و خودبسندگی هستی‌شناختی عالم ماده» استوار است. در حکمت متعالیه، عالم ماده مرتبه نازل و معلول مراتب عالی وجود است و هیچ‌گونه استقلال علی بالذات ندارد. علیت نفس بر بدن از سنخ علیت عرضی (هم‌سطح) نیست تا با علل مادی و عصبی مغز وارد رقابت شود و به تعین مضاعف بینجامد بلکه این علیت طولی و از سنخ افاضه و احاطه وجودی است (ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص ۱۴۹). در این چارچوب مفهومی، فرایندهای عصبی و فیزیکی مغز «علل اعدادی» و بسترهای مادی در سلسله عرضی هستند، درحالی‌که اراده نفس «علت فاعلی بالذات» در سلسله طولی است (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۲۵۶). فرایندهای عصبی و فعل ارادی نفس، دو علت مستقل و هم‌سطح برای یک معلول واحد نیستند تا بر سر ایجاد آن رقابت کنند بلکه فرایندهای عصبی-زیستی، مرتبه نازل، ظاهری و آلی همان فعلیتی هستند که، در مرتبه عالی و باطنی، فعل ارادی نفس خوانده می‌شود. ازاین‌رو، پذیرش علیت طولی نفس نه قانون بسته‌بودن فیزیکی به معنای عاملیتی درون‌سطحی را نقض می‌کند و نه به تعین مضاعف می‌انجامد.

تبیین کیفیات پدیداری و انحلال شکاف تبیینی جوزف لوین: مسئله «شکاف تبیینی»^۴، که نخستین بار توسط جوزف لوین صورت‌بندی شد، بیان می‌دارد که قوانین فیزیکی و عصب‌شناختی هرگز نمی‌توانند توضیح دهند که چرا و چگونه فرایندهای شیمیایی و الکتریکی مغز به «تجربه‌های کیفی پدیداری» نظیر احساس درک رنگ قرمز یا چشیدن طعم شیرینی منجر می‌شوند (Levine, 1983, p. 354) اما حکمت متعالیه این معضل را با اتکا بر سه اصل نصی منحل می‌سازد: (۱) تجرد وجودی علم: نفی انطباع مادی و تبیین حقیقت علم به‌عنوان «وجود مجرد از ماده وضعی»؛ «و أمّا المذهب المختار و هو أنّ العلم عبارة عن الوجود المجرد عن المادة الوضعية» (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۳، ص ۲۹۲). (۲) نقش اعدادی فرایندهای عصبی: فرایندهای مادی علل موجد ادراک نیستند بلکه بستر اعدادی را برای «تمثّل و ایجاد

¹ Causal Exclusion Argument

² Causal Closure of the Physical

³ Overdetermination

⁴ Explanatory Gap

صور حسی در ظرف هستی خود نفس» فراهم می‌سازند (جوادی آملی، ۱۳۸۲، ج ۴، ص ۱۷۷-۱۷۹). (۳) تمایز ساختاری «أنا» و «هو»: ملاصدرا میان شهود بی‌واسطه اول‌شخص «أنا» و تمام مفاهیم و توصیفات حصولی (هو) تفکیک می‌گذارد: «...فإني لست أرى عند مطالعة ذاتي إلا وجوداً يدرك نفسه على وجه الجزئية... فإن جميعها علوم كلية أشير إلى كل منها بهو و أشير إلى ذاتي بأنا» (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۸، ص ۴۷-۴۸) حال براین‌اساس، شکاف تبیینی حاصل یک «خلط سنخ‌شناختی» است. یعنی تلاش برای ارجاع ساحت حضوری و بی‌واسطه اول‌شخص (أنا/Qualia) به مفاهیم و فرمول‌های حصولی و فیزیکی سوم‌شخص «هو». فرایندهای عصبی صرفاً اسباب اعدادی و مظهری کیفیت پدیداری هستند و تقلیل وجود حضوری و مجرد نفس به توصیفات مادی عقلاً ممتنع است.

۳-۳. معضل جاودانگی همگانی، تجرد خیال و ابداع بدن مثالی

۳-۳-۱. تحلیل هستی‌شناختی و تاریخی معضل جاودانگی

تبیین عقلانی «جاودانگی عام» و معاد نفوس متوسطه و شقی از چالش‌های بنیادی پیش از ملاصدرا بود. مشائیان بقای مجرد پس از مرگ را منحصر به نفوس واصل به «عقل بالفعل» می‌دانستند. سهروردی، با مادی دانستن قوه خیال «مُنطَبِعُ فِي الدِّمَاغِ»، عالم مثال را صرفاً ظرف ظهور صور از پیش موجود دانست. از این‌رو، برای تبیین سرنوشت نفوس شقی، ناگزیر به «تناسخ نازل» (سقوط به کالبد مادی حیوانات) شد (سهروردی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۲۳۰).

اما ملاصدرا این بن‌بست را با اثبات «تجرد برزخی / خیالی قوه خیال» منحل ساخت (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹، ص ۱۸۵-۱۹۰). در حکمت متعالیه، نفس، پس از انقطاع از بدن مادی، تجرد خیالی خود را حفظ می‌کند و به سببِ فعالیت و خلاقیت ذاتی «كُونُ النَفْسِ خَلْقًا لِلصُّورِ الْمُثَالِيَّةِ» بدنی متناسب با ملکات و شاکله وجودی خود در نشئه برزخ انشاء و ابداع می‌کند که «بدن مثالی» نامیده می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹، ص ۱۹۸-۲۰۰).

۳-۳-۲. تمایز هستی‌شناختی ابداع بدن مثالی با تناسخ مُلکی

تمایز ابداع بدن مثالی از تناسخ مُلکی بر دو مبنای هستی‌شناختی استوار است:

الف. امتناع تراجع از فعلیت به قوه (قاعده لبس بعد از لبس): حرکت جوهری اشتدادی سیری یک‌طرفه برپایه «لَبَسٌ بَعْدَ لَبَسٍ» است. تعلق دوباره نفس انسانی به کالبد مادی حیوان (تناسخ مُلکی) مستلزم تراجع از فعلیت به قوه و بازگشت کمال به نقص است که عقلاً ممتنع می‌باشد (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹، ص ۲۲۲-۲۲۵).

ب. قیام صدوری بدن مثالی در برابر حلول در ماده: در ابداع بدن مثالی، نفس در جرمی مادی یا بدنی خارجی حلول نمی‌کند بلکه بدن مثالی، معلول و صدور یافته از ذات خود نفس است. براین‌اساس، آن صورت‌ها صورت‌هایی نیستند که نفس قابل آن‌ها باشد بلکه نفس فاعل آن‌هاست... پس تمام آن چیزی را که خیال یا وهم به وسیله آن تصور می‌کند و در ذهن ایجاد می‌گردد، از قبیل انشاء و ابداع، از جهات فاعلیه می‌باشد نه تکوین و خلق که از ویژگی‌های قابلیت است و آن‌ها

مانند صدور افلاک اند از مبادی عالیه... و آن صور عین تصور نفس و مشیت و اراده وی می باشند (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۲۶۳).
از این رو، ظهور نفس شقی به صورت حیوانی صعود هستی شناختی و بروز باطن نفس در نشئه تجرد است نه سقوط به ماده دنیوی (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹، ص ۲۳۰).

۳-۳-۳. ارزیابی و پاسخ به اشکالات سه گانه بر تجرد خیال و ابداع بدن مثالی

الف. مسئله ملاک ملکات در انشاء بدن برزخی

این اشکال مطرح می شود که اگر بدن مثالی بر پایه ملکات نفس انشاء می گردد و ملکات انسانی در طول زندگی دنیوی پیوسته دستخوش تغییرند، کدام مقطع یا سنخ از ملکات ملاک صورت بخشی به بدن برزخی است؟ پاسخ صریح و نصی ملاصدرا این است که صور اخروی تابع افعال عارضی و مقطعی نیستند بلکه نتیجه تکرار افعال و غلبه ملکات هستند:

تکرار رفتارهای دنیوی موجب شکل گیری ملکات می شود و هر ملکه ای که بر نفس انسان غلبه یابد در قیامت به صورتی متناسب با خود مجسم می گردد، چنان که آیه شریف نیز می فرماید: «بگو هر کس بر پایه شاکله خود عمل می کند. (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹، ص ۲۲۷)

بنابراین، ملاک انشاء بدن مثالی «ملکه غالب» است، یعنی ملکه و هیئت استقرار یافته ای که، بر اثر تکرار افعال، به فصل مقوم و شاکله وجودی نفس در پایان حرکت جوهری دنیوی تبدیل شده است.

ب. چالش این همانی شخصی^۱

در پاسخ به این پرسش که آیا با نابودی بدن دنیوی این همانی شخصی محفوظ می ماند، ملاصدرا بر پایه قاعده «تشخص هر شیء به صورت آن است نه ماده آن» اثبات می کند که هویت انسان دایر مدار صورت نفسانی اوست نه ماده متغیر بدنی (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۹، ص ۲۳۴). این صورت نفسانی امری منجمد نیست بلکه کامل ترین مرتبه از همان «وجود سیال مستمر» است که در حرکت جوهری دنیوی (موضوع بخش ۳-۱) شکل گرفته است. این تحلیل پیوندی ذاتی با مبحث «حرکت جوهری» دارد: صورت نفسانی ملاک این همانی، صورت ثابت و لایتغیر نیست بلکه کامل ترین مرتبه از همان «وجود سیال مستمر» است که در حرکت جوهری دنیوی شکل گرفته است. انتقال از دنیا به برزخ گسست در این وجود سیال نیست بلکه تداوم منطقی همان سیر اشتدادی در نشئه ای بالاتر است.

ج. مواجهه با معضل «تداوم ذره ای» در فلسفه دین تحلیلی (معمای ون این واگن)

در فلسفه دین تحلیلی، پیترو این واگن (Van Inwagen, 1978) ابتدای معاد بر بازسازی ماده بدنی پیشین را با دو محذور «امکان نابودی ذرات» و «تداخل ذرات» روبه رو دانسته و ناگزیر به فرضیه اعجاز آمیز «برداشتن هسته اصلی بدن در لحظه

¹ Personal Identity

مرگ» متوسل شده است. الگوی صدرایی بدون نیاز به چنین فرضیاتی از معضل تداوم ذره‌ای می‌گذرد، زیرا هویت شخصی را در تداوم وجودی صورت نفسانی می‌جوید، هرچند این امر به قیمت کنارگذاشتن شرط «تداوم مادی فیزیکی» تمام می‌شود.

۴. مقایسه و ارزیابی تطبیقی نظام مند

در این بخش، برای تجمیع مباحث و ارائه یک تحلیل ساختاریافته، به بررسی جامع سه پارادایم رقیب در قالب جدول تطبیقی زیر و تحلیل مفاد آن می‌پردازیم.

۴-۱. جدول تحلیل ساختاری و مقایسه‌ای توان تبیینی نظام‌های فلسفی

معیار ارزیابی	فیزیکالیسم معاصر	دوگانه‌انگاری جوهری (مشاء و دکارت)	حکمت متعالیه ملاصدرا
۱م: وحدت شخصی و عاملیت	ناموفق: تکیه بر تداوم مادی فاقد ثبات؛ تقلیل عاملیت به رفتار مغزی و نفی اراده آزاد.	ناموفق: ناتوانی در تبیین پیوند حقیقی روح و جسم؛ تقلیل وحدت به یک ترکیب انضمامی و عرضی.	موفق: تبیین وحدت برپایه حقیقت سیال وجود در حرکت جوهری؛ حفظ اراده آزاد براساس علیت طولی و تشکیک وجود، بدون گرفتار آمدن در جبرگرایی مادی یا انقطاع روان‌شناختی.
۲م: تعامل علی و ادراکی	ناموفق: بن‌بست «شکاف تبیینی» در توجیه کیفیات ذهنی (<i>Qualia</i>)؛ تقلیل ذهن به مغز فاقد تبیین معرفت‌شناختی.	ناموفق: عدم امکان تبیین رابطه علی میان جوهر مادی و جوهر مجرد، بدون نقض قوانین فیزیک یا توسل به میانجی‌های مصنوعی.	موفق: انحلال دوگانگی با تکیه بر تشکیک وجود؛ تعریف نفس و بدن به‌عنوان مراتب ظاهر و باطن یک وجود واحد سیال، بدون توسل به میانجی‌های مصنوعی یا نقض قوانین علی طبیعت.
۳م: جاودانگی همگانی	ناموفق: انکار مطلق هرگونه بقا پس از مرگ؛ نابودی کامل هویت شخصی با متلاشی شدن مغز.	موفق در اصل تجرد، ناموفق در معاد: اثبات بقای روح اما ناتوانی در تبیین عقلانی و برهانی معاد جسمانی.	موفق: اثبات بقای همگان از طریق تجرد برزخی خیال و انشاء بدن مثالی در عالم برزخ برپایه ملکات، بدون توسل به تناسخ ملکی یا تبعیض میان نفوس کامل و ناقص.

۴-۲. تحلیل تفصیلی مفاد جدول

نظام‌های مادی‌انگار و فیزیکالیستی، با وجود پیشرفت‌های چشمگیر در علوم اعصاب در ساحت فلسفی، ناگزیر از حذف یا تقلیل گرایش‌های اصیل انسانی (مانند آگاهی ناب، عاملیت ارادی و جاودانگی) هستند. در سمت مقابل، دوگانه‌انگاری جوهری، با ایجاد شکافی هستی‌شناختی میان ماده و معنا، انسان را به مجردی سرگردان در کالبدی مادی تبدیل می‌کند که تعامل علی و پیوند حقیقی آن‌ها تبیین‌ناپذیر می‌ماند. این ناکامی‌های سه‌گانه ریشه در یک خطای بنیادین

مشترک دارند. هر دو پارادایم، دایره وجود را به دو قسم کاملاً متباین «مادی محض» و «مجرد محض» منحصر می‌دانند و از پذیرش مرتبه‌ای میانی و ذومراتب عاجزند.

شایان ذکر است که، در جدول فوق، مکتب مشاء (به نمایندگی ابن‌سینا) و فلسفه دکارت، ذیل عنوان کلان «دوگانه‌انگاری جوهری» تجمیع شده‌اند، زیرا هرچند در جزئیات سازوکار (نظیر مفهوم «مدبر بدن» در ابن‌سینا در برابر «غده صنوبری» در دکارت) تفاوت دارند اما هر دو نفس و بدن را دو جوهر حقیقتاً متمایز می‌انگارند که تنها در رابطه‌ای عرضی به هم می‌پیوندند و، درنهایت، با معضل بنیادین تبیین تعامل دست‌به‌گریبان‌اند.

حکمت متعالیه، با اتخاذ استراتژی هستی‌شناختی منحصربه‌فرد خود، این تقابل‌های کاذب را در هم می‌شکند. نفس در این نظام، در ابتدای امر از جنس ماده طبیعی است («جسمانیة الحدوث») اما، به واسطه پویایی ذاتی جوهر جهان، صعود می‌کند و به تجرد می‌رسد («روحانیة بقاء»). این نگرش فرایندی و تشکیکی نه تنها تعامل نفس و بدن را بدون نقض بستگی فیزیکی توجیه می‌کند بلکه بستری برهانی برای بقای همگانی فراهم می‌سازد که عاری از محذورات منطقی نظریه‌های رقیب (مانند تناسخ مُلکی یا فناء نفوس غیرعقل) است.

۵. نتیجه‌گیری، پیامدها و پیشنهادها

۵-۱. خلاصه یافته‌ها

این پژوهش با هدف سنجش کارآمدی حکمت متعالیه در حل معضل جایگاه هستی‌شناختی انسان در مقایسه با فیزیکالیسم معاصر و دوگانه‌انگاری جوهری سامان یافت. یافته‌ها نشان داد که رویکردهای دوگانه‌انگار کلاسیک و فیزیکالیست معاصر، به دلیل محصور شدن در تقابل تقلیل‌گرایانه «مادی-مجرد»، ناگزیر از فداکردن دست‌کم یکی از معیارهای سه‌گانه ارزیابی (وحدت شخصی، تعامل علی، جاودانگی) هستند. فیزیکالیسم آگاهی‌پدیداری و بقای پس از مرگ را انکار می‌کند و دوگانه‌انگاری جوهری در تبیین پیوند علی و حقیقی نفس و بدن درمی‌ماند.

درمقابل، حکمت متعالیه، با پیوند دادن اصالت وجود، تشکیک، حرکت جوهری و تجرد خیال، چارچوبی هندسی و یکپارچه ارائه می‌دهد که، در آن، نفس در حرکتی اشتدادی از افق ماده به تجرد ارتقا می‌یابد (جسمانیة الحدوث و روحانیة البقاء). این مدل پویای هستی‌شناختی هویت شخصی را، از طریق پیوستگی در حرکت جوهری، تعامل نفس و بدن را با انحلال شکاف جوهری در سایه وحدت تشکیکی و معاد همگانی را به کمک فاعلیت نفس در ابداع بدن مثالی برپایه غلبه ملکات تبیین می‌نماید. به‌طور خاص، این پژوهش نشان داد که کارآمدی حکمت متعالیه نه از انکار ابعاد مادی انسان و نه از انکار ابعاد مجرد اوست بلکه محصول بازتعریف رابطه میان این دو ساحت در قالب مراتب یک حقیقت واحد وجودی است.

۲-۵. پیامدها و افق‌های پژوهش

عبور از بن‌بست‌های فلسفه ذهن معاصر از طریق بازخوانی نظریه صدرایی، پیامدهای معرفتی مهمی به همراه دارد: اولاً، بسترسازی برای تبیین‌های نوظهور: نظریه جسمانیة الحدوث صدرایی قرابت شگرفی با تئوری‌های نوین «پدیدارآیی» دارد. فلاسفه ذهن می‌توانند، با بهره‌گیری از این مبنا، ذهن را به‌عنوان مرتبه‌ای استکمال‌یافته و پدیدارآمده از بستر ماده اما واجد خواص متمایز و اصیل (بدون تقلیل‌گرایی) تحلیل کنند.

ثانیاً، انحلال معضل علیت ذهنی: با جایگزین کردن علیت افقی و مکانیکی در دوگانه‌انگاری با «علیت طولی و تشکیکی» صدرایی، می‌توان بدون نقض قانون «بستار فیزیکی» در سطح فیزیک کلاسیک، تأثیرات اراده و ذهن بر بدن را به‌نحوی برهانی مدل‌سازی نمود.

ثالثاً، بازتعریف نسبت علم و دین در باب نفس: تبیین صدرایی امکان گفت‌وگویی سازنده میان یافته‌های علوم اعصاب درباره وابستگی کارکردهای ذهنی به رشد مغز و آموزه‌های دینی درباره تجرد و بقای نفس را فراهم می‌آورد، رویکردی که در دوگانه‌انگاری‌های سنتی، به دلیل شکاف مطلق دو جوهر، ممتنع می‌نمود.

درنهایت، این پژوهش نشان داد که حکمت متعالیه نه یک خوانش صرفاً کلامی بلکه یک نظام فلسفی مستقل است که با ابزارهای مفهومی دقیق خود می‌تواند وارد گفت‌وگویی جدی و انتقادی با سنگین‌ترین چالش‌های فلسفه ذهن تحلیلی شود.

References

- Chalmers, D. J. (1996). *The conscious mind: In search of a fundamental theory*. Oxford University Press.
- Jackson, F. (1982). Epiphenomenal qualia. *The Philosophical Quarterly*, 32(127), 127–136. <https://doi.org/10.2307/2960077>
- Kim, J. (2000). *Mind in a physical world: An essay on the mind-body problem and mental causation*. MIT Press.
- Levine, J. (1983). Materialism and qualia: The explanatory gap. *Pacific Philosophical Quarterly*, 64(4), 354–361. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0114.1983.tb00207.x>
- Locke, J. (1975). *An essay concerning human understanding* (P. H. Nidditch, Ed.). Oxford University Press. (Original work published 1689)
- Nagel, T. (1974). What is it like to be a bat? *The Philosophical Review*, 83(4), 435–450. <https://doi.org/10.2307/2183914>
- Parfit, D. (1984). *Reasons and persons*. Oxford University Press.
- Reid, T. (2002). *Essays on the intellectual powers of man: A critical edition* (D. R. Brookes, Ed.). Edinburgh University Press. (Original work published 1785)
- Sider, T. (2001). *Four-dimensionalism: An ontology of persistence and time*. Oxford University Press.
- Swinburne, R. (2007). From mental/physical identity to substance dualism. In P. van Inwagen & D. W. Zimmerman (Eds.), *Persons: Human and divine* (pp. 142–165). Clarendon Press.
- Van Inwagen, P. (1978). The possibility of resurrection. *International Journal for Philosophy of Religion*, 9(2), 114–121. <https://doi.org/10.1007/BF00138364>
- Ibn Sina. (1996). *Al-Nafs min Kitab al-Shifa'* [The soul from the book of healing] (H. Hasanzadeh Amoli, Ed.). Maktab al-I'lam al-Islami. (in Persian)
- Javadi Amoli, A. (2003). *Rabiq-e makhtum* [The sealed nectar] (Vols. 3 & 4). Esra. (in Persian)
- Khamenei, S. M. (2004). *Hikmat-e muta'aliyeh va Mulla Sadra* [Transcendent wisdom and Mulla Sadra]. Sadra Islamic Philosophy Foundation. (in Persian)
- Motahhari, M. (1997). *Majmu'eh-ye atbar-e Ostad Shahid Motahhari: Dorus-e Asfar, mabhas-e harekat* [Collected works of Master Shahid Motahhari: Lessons on the Asfar, the topic of motion] (Vol. 11). Sadra. (in Persian)
- Qorbani, Q. (2009). Trans-Substantial Motion and Man's Evolution in Mulla Sadra's Philosophy. *Wisdom and Philosophy*, 5(18), 55–76. (in Persian) <https://doi.org/10.22054/wph.2009.6117>
- Shajari, M., & Mohammad-Alizadeh, J. (2012). *The connection of human being's levels and the degrees of existence in Mulla sadra*. *Journal of Religious Anthropological Research*, 9(27), 5–27. (in Persian)
- Shirazi, M. B. I. (1981). *Al-Shawahid al-Rububiyyah fi al-Manabij al-Sulukiyyah* [Divine witnesses in the paths of conduct]. University Publishing Center. (in Persian)

- Shirazi, M. B. I. (1981A). *Asrar al-ayat* [Secrets of the verses]. Iranian Islamic Wisdom and Philosophy Association. (in Persian)
- Shirazi, M. B. I. (1984). *Al-Rasa'il (Risalah fi al-qada' wa al-qadar)* [Treatises (Treatise on decree and destiny)]. Maktabat al-Mustafawi. (in Persian)
- Shirazi, M. B. I. (1989). *Al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-Aqliyyah al-Arba'ah* [The transcendent wisdom in the four intellectual journeys] (Vols. 3, 5, 8, & 9). Maktabat al-Mustafawi. (in Persian)
- Shirazi, M. B. I. (1996). *Al-Shawahid al-Rububiyah fi al-Manahij al-Sulukiyah* [Divine witnesses in the paths of conduct] (Vol. 2). Mu'assasat al-Tarikh al-'Arabi. (in Persian)
- Shirazi, M. B. I. (2003). *Sharh va ta'liqeh-ye Sadr al-Muta'allihin bar Ilahiyat-e Shifa* [The commentary and gloss of Sadr al-Muta'allihin on the Theology of the Shifa]. Sadra Islamic Philosophy Foundation. (in Persian)
- Suhrawardi, S. Y. (1993). *Majmu'ah-ye mosannafat-e Sheykh-e Eshraq* [Collected works of the Master of Illumination] (H. Corbin, Ed., Vol. 2). Institute for Humanities and Cultural Studies. (in Persian)
- Tayyebnia, M. S. (2018). Analytic Study about Conflict between Bodily Origination of the Soul and the Creation of Spirits before Bodies Based on the Qur'an and Hadiths. *Sadrai Wisdom*, 7(1), 93-105. (in Persian) <https://doi.org/10.30473/pms.2018.4987>
- Yekezare, S., Kamelan, M. S., & Parvaneh, M. (2012). The impact of the theory of substantial motion on Mulla Sadra's psychology. *Journal of Religious Anthropological Research*, 9(27), 125-147. (in Persian).